

Kazakevich G.M. The La Tène complexes of the Transcarpathian Ukraine: some problems of chronology and cultural attribution.

The catalogue of major La Tène sites from the Transcarpathian Ukraine is made. Main features of those complexes against the background of Central European Celtic culture development are described. The reciprocal assimilation of the Celts and the Thracians is characterized. The author puts forward an idea that some La Tène settlements survived after the war between Celts and Dacians in the mid-1st century BC.

Key words: Transcarpathian Ukraine, Upper Tisza area, La Tène culture, Galish-Lovachka, Kushtanovycya culture, the Celts, the Thracians.

Подано до друку: 22.10.2012 р.

УДК 039 (47).17

ОСАДЧИЙ Є.М.,
КОРОТЯ О.В.

**Пам'ятки селітроварного виробництва
на території Путивльського повіту
першої половині XVII ст.**

Стаття присвячена результатам вивчення майданів, що у першій половині XVII ст. знаходилися у південній частині Путивльського повіту. Здійснено аналіз їх конфігурації та географічного розташування. На основі даних археологічних розвідок та документів XVII ст. ці рештки селітроварного виробництва пов'язуються саме з роботою московських селітроварів. Пропонується інтерпретація городища Ігорівка як одного з центрів селітроваріння у Посейм'ї.

Ключові слова: Путивль, селітроваріння, Московська держава.

На початку XVII ст. землі Південної Сіверщини знаходилися у зоні інтересів кількох держав і народів. Московське царство, якому юридично належали ці території не могло ефективно контролювати та захищати власні кордони. Тут пересікалися інтереси Речі Посполитої, Московської держави, Кримського ханства, Ногайської орди, Запорізької Січі та донського козацтва. Близькість до Муравського шляху та наявність кількох зручних переправ робили південь Сіверщини дуже небезпечним краєм для заснування постійних поселень. Проте ці землі, що отримали назву Дикого Поля були об'єктом інтересів промисловиків, мисливців, купців і просто розбійників.

Одним із промислів, що мав вплив на розвиток Південної Сіверщини у першій половині XVII ст. був видобуток селітри. Селітроваріння було важливою складовою процесу виготовлення пороху в період коли набуває поширення вогнепальна зброя та артилерія. Важливість видобутку селітри розуміли як у Речі Посполитій, так і у Московській державі. На території Речі Посполитої навіть існувала Селітряна держава. У Московському царстві видобуток селітри контролювався Розрядним і Пушкарним наказами. Тобто видобуток селітри в обох країнах намагалися контролювати на державному рівні.

Селітроваріння у прикордонних територіях мало свої особливості. Воно характеризувалося, перш за все, майже повною відсутністю контролю з боку владних структур. Ватаги промисловиків на свій страх і ризик вели розвідки придатних для виварювання курганів й споряджали експедиції вглиб Дикого Поля для виварювання селітри. Саме у Південній Сіверщині варіння селітри супроводжувалося конфліктами між ватагами обох держав. Численна перевага часто залишалася на стороні вихідців із Речі Посполитої. Вони мали значну підтримку з боку керівництва Селітряної держави та князів Речі Посполитої, які мали володіння на Задніпрянщині. Значна загроза роботі промисловиків була з боку номадів. Влітку, коли трава у степу вигорала, татари і ногаї перекочували північніше, і це часто приводило до збройних сутичок між промисловиками та загонами, що охороняли табуни. Ці фактори зумовили сезонний характер видобутку селітри у регіоні.

Як бачимо, на території Сіверщини в XVII ст. одночасно існували селітроварні майстерні промисловиків з Речі Посполитої та Московської держави. Метою даної роботи є виділення об'єктів, пов'язаних із видобутком селітри, що належали вихідцям із Московії.

Пам'ятки археології, пов'язані з селітроварінням у південних волостях Путивльського повіту майже не потрапляли на сторінки фахової літератури. Окремі археологічні об'єкти були виявлені експедиціями О.В. Сухобокова, Ю.Ю. Моргунова та В.В. Приймака [7, с. 28–29, 31–32; 14]. Це городище поблизу с. Миколаївка Буринського району та кілька курганних могильників у складі яких зафіксовані майдани. Проте спеціально вони не вивчалися, а тільки фіксувалася їх наявність. Історичні дані, пов'язані з видобутком селітри на порубіжних територіях публікувалися Д.І. Багалієм, А.Г. Слюсарським, П.М. Кулаковським, О.Б. Супруненко й іншими [1; 2, с. 133–136; 6, с. 359–362; 12, с. 267–284; 13, с. 59–71].

Цілеспрямоване археологічне виявлення археологічних об'єктів пов'язаних із селітроварінням значно активізувалося починаючи з 2005 р., коли з ініціативи директора ІКЗ «Більськ» В.В. Приймака було започатковано картографування курганів і майданів північної периферії Більського городища [3, с. 29–73]. Авторами було проведено археологічні розвідки на територіях, що в першій половині XVII ст. належали до Путивльського повіту. В результаті було виявлено значну кількість майданів розташованих на вододілі Псла та Ворскли, Верхній Сулі та невеликих притоках Сейму в середній його течії. Серед значної кількості майданів було виявлено низку об'єктів, що мають спільні риси. Серед них виділяються складні комплекси, що складаються з решток курганних насипів і котлованів технологічних споруд (Печище), прості підковоподібні майдани з буртами (Синяк, Лісне, Новоолександрівка, Вільшана тощо)

та серпоподібні майдани без бургтів (Рудка, Олександрівка, Славгород тощо). Аналіз їх розташування не дає змоги виділити окремі типи майданів за територіальними ознаками. Документи середини XVII ст. свідчать про проникнення селітроварів з Речі Посполитої далеко углиб Сіверщини. До того ж, нетривале перебування Путивля у складі Речі Посполитої давало змогу вагагам українських селітроварів вільно вести промисел поблизу Путивля [9, с. 116–125].

У 2013 р. авторами було проведено картографічні роботи на території Буринського району Сумської області. В ході обстеження долини р. Чаша (притока р. Сейм) було виявлено кілька майданів, що мали спільні риси у своїй будові. Це майдан і курганный могильник поблизу с. Нова Олександрівка, курганный могильники поблизу сіл Чалищівка та Ігорівка Буринського району. На карті Російської імперії другої половини XIX ст. курганный могильник із майданом поблизу с. Нова Олександрівка має назву Могила Фабрична. Поряд знаходиться ліс Фабричний і балка з аналогічною назвою. Ймовірно, що назви ці пов'язані з процесом видобутку селітри та збереглися в пам'яті місцевого населення.

Дані об'єкти виділяються з-поміж решти відомих на території Сіверщини майданів. Вони підковоподібні, проте не мають чіткої форми півкола, а швидше є рештками хаотичного нагромадження ґрунту. В центрі та на краях майдану знаходяться курганоподібні підвищення. Така конфігурація майданів невідома у Посуллі й околицях Більського городища. Поодинокі майдани такого типу знайдені раніше в Середньому Поворсклі та Пслі. Всі вони не мають «вусів» підготовленого для виварювання ґрунту та бургтів вже вивареного поряд із майданом. Ймовірно насипи в центрі та на краях і є рештками промитого ґрунту. Також відсутні лійкоподібні ями в центрі. Хоча цей факт може пояснюватися тим, що курганный могильники обрані для виварювання, ймовірно, належать до епохи бронзи. Часто поряд з майданом знаходиться насип кургану овальної форми.

Аналіз будови майданів, що були виявлені на південь від Путивля свідчить про те, що промивка ґрунту відбувалася на майдані, а промиту лужну воду вивозили до майстерні для виварювання. Існує припущення, що майдани без бургтів (або «вусів») є рештками тих майстерень, де землю тільки промивали без виварювання. Такий спосіб був відносно безпечним. Дим від печі міг видати місце розташування промисловиків, а зважаючи на загальну напружену військову ситуацію в регіоні це був чи не єдиний спосіб зберегти місце видобутку селітри у таємниці. Така технологія видобутку селітри у регіоні ще пов'язана з відсутністю поряд із курганами лісових масивів. Брак палива вплинув на зміну способу варіння селітри. Всі виявлені майдани знаходяться за течією р. Чаші й відстань між ними не перевищує 10 км, тобто 1–1,5 години руху для воза, навантаженого бочками з водою.

Однією з проблем став пошук місця розташування майстерні для кристалізації селітри. У 2013 р. під час обстеження городища Ігорівка було знайдено верхню частину чавунного казана. Його діаметр перевищує 1,5 м, точніше встановити діаметр неможливо через деформацію фрагмента. Такий казан міг використовуватися для кристалізації лужної води. Зазвичай казани для кристалізації виготовляли з міді. Мідь дуже пластичний метал і при транспортуванні на великій відстані казан міг витримати навантаження і не розколотися. Мідні казани були легші за чавунні, що також впливало на вибір металу, з якого їх виготовляли. Чавунні казани були виготовлені з дуже крихкого матеріалу, а для того, щоб зробити їх більш легкими стінки у казанів робили тонкими. Такий казан міг легко тріснути при перевезенні возом на значні відстані.

Городище Ігорівка розташоване усього за 12 км від Путивля. На карті Путивля та околиць кінця XVII ст. позначене «Выгорево городище», що знаходилося поряд із переправою через нині засипану притоку р. Сейм; далі – через Сейм до Путивля [10, с. 280]. На території городища В.В. Приймаком було досліджено кілька відкритих вогнищ і житло, датоване дослідником XVII ст. Це рештки кам'яного фундаменту у заповненні якого траплялися фрагменти віконниць та димленого посуду. Культурний шар городища насичений вугіллям і фрагментами гончарного посуду XVI–XVIII ст. [14].

Завдяки своєму вдалому розташуванню городище Ігорівка могло виконувати одразу кілька функцій. Основним завданням фортеці була охорона переправи через притоку р. Сейм. Це була найближчий до Путивля острог. Відстань між фортецями становила 12 км.

На території городища, крім військової залоги, також знаходився ремісничий центр, де велися роботи з кристалізації лужної води. Про це свідчить наявність значного за розмірами будинку з кам'яним фундаментом і фрагмент великого чавунного казана. Обстеження решти прикордонних острогів Речі Посполитої та Московської держави цього періоду зафіксувало незначний культурний шар й одну чи дві западини від напівземлянкових споруд. Наявність великого житла з потужним фундаментом і скляними віконницями є свідченням того, що тут крім перебування невеликої залоги стрільців знаходилися представники заможної ватаги селітроварів. Великий дім із вікнами та кам'яним фундаментом був місцем постійного перебування тут заможної ватаги селітроварів на відміну від споруд стрільців-прикордонників у решті острогів.

Така поліфункціональність пізньосередньовічного укріплення на території городища Ігорівка пояснюється його вдалими розташуванням. Близькість до Путивля, переправа, яку необхідно було охороняти та наявність поблизу кількох придатних для виварювання курганних могильників зробили це місце майже ідеальним військовим і промисловим центром округи Путивля у першій половині XVII ст.

Невідомо, де саме знаходилися печі для кристалізації. Археологічні дослідження подібної майстерні на території Більського городища (розкопки О.Б. Супруненка) свідчать про незначні розміри подібних печей і відсутність складної дерев'яної конструкції [13, с. 20–58]. За даними графічної реконструкції здійсненої Т.В. Менчинською така споруда мала опорні стовпи та легкий дах [13, с. 42]. Самі печі могли знаходитися поза його межами городища. Таке припущення ґрунтується на аналізі укріплень самого городища. Круті схили та високий вал із напільного боку значно утруднювали б проїзд навантаженого бочками воза.

Визначенню того, кому саме належали ці селітряні варниці може допомогти ряд документів другої половини XVII ст. У першій половині XVII ст. на Путивльщині варінням селітри займався кілька ватаг, одну з яких очолював відомий промисловик чернігівець Дмитро Горбунов. Під його керівництвом працювала велика ватага, що могла вести промисел одночасно на кількох курганах. Доповіді Дмитра Горбунова путивльському воєводі про те, що «литовські люди» варять селітру на Середньому Пслі датуються серединою XVII ст. Про чисельність і силу цієї ватаги свідчать документи періоду Смоленської війни. Загін під керівництвом Дмитра Горбунова разом із раттю Баїма Болтіна й Івана Єропкина вдало діяли під час штурму та взяття Борзни та Ромен [11, с. 173].

У цей час землі між Путивлем і Буринню належали путивльським поміщикам Селітряниковим. Ця династія промисловиків добре відома ще з першої половини XVII ст. і брала активну участь у видобутку селітри саме в Путивльському повіті. Не виключено, що саме Селітряникови й могли бути ватажками тієї ватаги, що варила селітру у басейні р. Чаша. Перші згадки про володіння династії Селітряникових датуються 20-ми роками XVII ст. Їх володіння позначені на кресленнику Путивля та його околиць який датується 90-ми роками XVII ст. [11, с. 279]. Вони володіли не тільки селітряними майстернями, але й пороховими млинами на р. Берюх під Путивлем [5, с. 185].

Показовим є факт знайдення у 1626 р. селітряним майстром Романом Гавриловим сином Селітрянниковим багатого поховання, що містило речі із золота та срібла в одному з курганів поблизу Путивля [11, с. 284]. Таким чином можна стверджувати, що в околицях Путивля у першій половині XVII ст. варінням селітри займалися одразу кілька ватаг селітроварів, й усі вони були московськими.

Поза межами Середнього Посейм'я майдани з насипами зафіксовані поки що у трьох місцях.

Перший майдан знаходиться поблизу с. Білани Білопільського району у верхів'ях р. Вир, на вододілі двох струмків. Майдан виявлений авторами даного дослідження в 2013 р. Він має складну конфігурацію, де можна виділити власне майданчик для промивки ґрунту та відвали вже промитого. З північної сто-

рони майдану знаходиться класичний підковоподібний насип із неглибокою западиною в центрі. З південної сторони розташовані відвали промитого ґрунту. Вони мають форму наближену до підкови, трохи сплющеної. В центрі та на краях зафіксовані підвищення, що нагадують насипи курганів. Вони округлої та видовженої форми. На триверстовій карті Російської імперії другої половини ХІХ ст. цей майдан зображено у вигляді вісімкоподібного насипу з ямами в центрі. Оранка значно пошкодила пам'ятку. Зараз важко встановити – це два майдани, що злилися між собою, чи один складної конфігурації. Проте, схожість майдану з тими, що знаходяться у Посеймі не викликає сумнівів.

Другий – це курганий могильник поблизу с. Ворожба Лебединського району. Могильник виявлений Л.І. Білінською у 1988 р. але в описі могильника відсутні дані про наявність майдану [16]. У 2010 р. у складі могильника авторами даного дослідження зафіксований майдан із трьома вершинами та деформований насип кургану. Зважаючи на те, що решта насипів курганів, які мають значні розміри не були виварені можна зробити висновок про нетривалий час роботи варниці. Ймовірно, що ватага працювала лише один сезон.

Третій майдан, подібний до сейминських розташований у верхів'ях р. Боромля. В 1988 р. курганий могильник із великим майданом було виявлено В.В. Приймаком [15, с. 109–110]. Майдан значно перевищує за розмірами решту курганів могильника. Він також має 3 вершини, що розташовані в центрі підковоподібного насипу та на його краях. У складі могильника є також майдан, який тільки почали розварювати. Видовжений насип кургану має пошкодження у південній частині та невеликі серпоподібні «вуса». При картографуванні могильника складалося враження при різке припинення робіт з виварювання селітри. На користь цього можна навести свідчення ряду документів 40-х років ХVІІ ст. про захоплення путивльських селітряних варниць «литовськими людьми».

Аналіз розташування цих майданів свідчить про їх тяжіння до суходільних шляхів, яким користувалися путивльські служилі люди. Майдан Білани розташований неподалік Синякового шляху, що вів із Путивля до переправи на Пслі поблизу Липенського городища. Майдан поблизу с. Боромля знаходилися неподалік переправи через р. Боромля та місця розташування спостережного пункту путивльської сторожової застави. У випадку з майданом Ворожба найближчий острог Московської держави знаходиться за 20 км вниз за течією р. Псел, а сам майдан знаходиться поряд із дорогою, що з'єднувала Возоцький острог із переправою поблизу Липенського городища на Пслі [4, с. 209, 215, 217].

Таким чином, за результатами проведених досліджень можна зробити попередні висновки. На території Путивльського повіту у першій половині ХVІІ ст. паралельно існували селітряні варниці майстрів з Речі Посполитої та Московської держави. У результаті проведених археологічних розвідок було

виділено комплекс об'єктів, пов'язаних із селітроварінням. Типологічна схожість майданів свідчить про те, що це рештки варниць, які залишила одна ватага. Аналіз їх розташування неподалік Путивля та дані писемних джерел дозволяють з великою імовірністю стверджувати, що це майдани, що залишилися від путивльських майстрів-селітроварів. Це підтверджують дані документів першої половини XVII ст. Отримані дані дозволяють також інтерпретувати городище Ігорівка не тільки як прикордонний острог, але і як осередок селітровано-го виробництва.

Джерела та література

1. *Багалей Д.И.* Новые материалы для истории Слободской Украины / Д.И. Багалей // Сборник Харьковского Историко-Филологического Общества. – X., 1893. – Т.V. – Вып. 1. – С. 167–280.
2. *Багалій Д.І.* Історія Слобідської України / Д.І. Багалій. – X. : Дельта, 1993. – 256 с.
3. *Коротя О.В.* Кургани і майдани басейну р. Грунь-Ташань (до 90-річчя Б.А. Шрамка) / О.В. Коротя, В.В. Приймак, А.І. Охріменко, О.В. Сидоренко // Пам'ятки археології північно-західного і західного секторів округи Більського городища (I тис. до н.е – I тис. н.е.) : Центр пам'яткознавства НАН України і УТОПСК. – Полтава : Техсервіс, 2010. – С. 29–73.
4. *Коротя О.В.* Каталог пам'яток військової справи Сумщини XVII ст. (Матеріали до «Зводу пам'яток історії та культури України. Сумська область») / О.В. Коротя, Є.М. Осадчий / Пам'ятки історії Північно-Східної Слобожанщини XVII ст. – Суми : Джерело, 2011. – С. 177–223.
5. *Ключаров А.* Матеріали для історії Курської єпархії. Глинська Рожество-Богородицька пустунь (приложение к Курским епархиальным ведомостям). Время происхождения и первоначальная история Глинской Рожество-Богородицькой пустыни \ Архимандрит Анатолий (Ключаров) // Путивльський краєзнавчий збірник. – Суми : Вид. Університетська книга, 2010. – Вып. 6. – С. 172–245.
6. *Кулаковський П.* Чернігово-Сіверщина у складі Речі Посполитої (1618–1648) / П. Кулаковський. – К. : Темпора, 2006. – 496 с.
7. *Моргунов Ю.Ю.* Древнерусские памятники поречья Сулы / Ю.Ю. Моргунов. – Курск : изд. ИА РАН, Курского государственного областного музея археологии, 1996. – 159 с.
8. Описание документов и бумаг, хранящихся в московском архиве министерства юстиции. Книга восемнадцатая. Документы Разрядного приказа. Севского стола. – СПб. : изд. Синодальной типографии, 1910. – 700 с.
9. *Осадчий Є.М.* Селітроваріння на території Північно-Західної Слобожанщини XVII ст. / Є.М. Осадчий // Праці Центру пам'яткознавства : 36. наук. пр. – К. : Центр пам'яткознавства НАН України і УТОПСК, 2011. – Вып. 20. – С. 116–125.
10. *Пономаренко П.В.* Рукописні документи XVII ст. з фондів Державного історико-культурного заповідника в м. Путивлі / П.В. Пономаренко // Путивльський краєзнавчий збірник. – Суми : Вид. Університетська книга, 2010. – Вып. 6. – С. 252–288.
11. *Ракитин А.С.* Военные экспедиции путивльских служилых людей на Порубежье Московии и Речи Посполитой в годы Смоленской войны 1632 - 1634 годов / А.С. Ракитин // Путивльський краєзнавчий збірник. – Суми : Вид. Університетська книга, 2013. – Вып. 7. – С. 173.
12. *Слюсарский А.Г.* Социально-экономическое развитие Слобожанщины XVII–XVIII вв. / А.Г. Слюсарский. – X. : Харьковское книжное издательство, 1964. – 460 с.
13. *Супруненко О.Б.* Селітроварницький стан на Більському городищі / О.Б. Супруненко, В.В. Шерстюк, Ю.О. Пуголов : Центр пам'яткознавства НАН України і УТОПСК ; ЦОДПА. – К. : Центр пам'яткознавства НАН України і УТОПСК, 2010. – 96 с.
14. *Судобоков О.В.* Отчет о работе Левобережной славяно-русской экспедиции ИА АН УССР в 1982 – 1983 гг.// Науковий архів Інституту археології НАН України, 1983/38, с. 16–26.

15. Сухобоков О.В. Отчёт о работах Левобережной славяно-русской экспедиции ИА АН УССР в 1986 г.// Науковий архів Інституту археології НАН України, ф. Е., № 22032–22035.
16. Сухобоков О.В. Отчёт о полевых исследованиях 1988 г. / О.В. Сухобоков, С.П. Юренко, Л.И. Белинская, Н.А. Милованова // Науковий архів Інституту археології НАН України, 1988/32.

Осадчий Е.Н., Коротя О.В. Памятники селитроварного производства на территории Путивльского удела первой половины XVII в.

В первой половине XVII в. На территории Путивльского удела активно велась добыча селитры. Ватаги мастеров из Речи Посполитой активно осваивали малозаселённые пространства юго-запада Московского царства. Майданный способ добычи селитры был известен и московским селитроварам. В статье анализируется один из типов майданов, которые можно связать с селитроварами из Путивля. Приводятся данные археологических разведок и письменных источников. Рассматривается вариант отождествления одного из средневековых пограничных острогов с центром добычи селитры.

Ключевые слова: Путивль, селитроварение, Московская держава.

Osadchiy Ye.M., Korotyа O.V. Monuments of saltpeter brewing in the territory of Putyvl county first half of the XVII century

In the first half of the XVII century on the territory of Putyvl county actively nitrate was mined. Gangmasters of the Commonwealth actively developing sparsely populated area southwest of Moscow realm. Square nitrate mining method was known and Moscow saltpeter brewers. This article analyzes one of the types Squares, which can be associated with saltpeter brewers of Putyvl. Directed data of archaeological and written sources. Consider the option of identifying one of the medieval frontier forts with saltpeter mining center.

Keywords: Putyvl, nitrate, Moscow realm.

Подано до друку: 03.06.2013 р.

УДК 902/904(477.53)«12/13»

О.Б. СУПРУНЕНКО

**Нові матеріали золотоординського часу
з пониззя Псла**

Аналізуються результати науково-рятивних археологічних досліджень поховальних пам'яток золотоординського часу та деякі знахідки останніх років з нижньої течії р. Псла на Полтавщині, що засвідчують поширення кочівницьких старожитностей на північній перед-степовій межі Західного улусу Золотої Орди у другій половині XIII – наприкінці XIV ст.

Ключові слова: Золота Орда, кочівники, монети, Полтавщина, пониззя Псла, поховання.

Пам'ятки золотоординського часу за останні роки стали добре відомими на Полтавщині, особливо у степових районах – нижніх течях Сули, Псла, Сухого Кобелячка, Ворскли й Орелі [18, с. 5–45; 20, с. 7–12]. Дніпровські, Псільська та Ворсклинські переправи, які діяли за доби розвинутого і на початку пізнього середньовіччя, зумовили появу тут стійбищ кочівників, загопи яких забезпечували функціонування й охорону шляхів та переправ, можливо, функціонування митниць, розташованих на берегах Дніпра, в районі затопленої Переволочної,